

dr hab. Ewa Giermanowska

31. 01.2024 r.

Uniwersytet Warszawski

Instytut Stosowanych Nauk Społecznych

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Doroty Kowalskiej-Papke pt. „Rekonstrukcja doświadczenia zakończenia pracy zawodowej i przejścia na emeryturę. Analiza autobiograficznych wywiadów narracyjnych metodą Fritza Schützego

Promotorka: dr hab. Dorota Rancew-Sikora, prof. UG

Ocena trafności i oryginalności wyboru tematu rozprawy doktorskiej

Przedstawiona do recenzji rozprawa doktorska dotyczy procesu zakończenia pracy zawodowej i przejścia na emeryturę, zdarzenia analizowanego z perspektywy społecznej i indywidualnej. Celem pracy jest rekonstrukcja tego procesu i odpowiedź na następujące pytania, cytat: „Czym jest dla jednostki doświadczenie przejścia na emeryturę? Jak można wytłumaczyć różnorodność doświadczeń jednostkowych związanych z zakończeniem pracy zawodowej?”. Uzasadnieniem dla tak sformułowanych celów pracy jest rosnące znaczenie problematyki senioralnej w badaniach społecznych, m.in. z uwagi na trendy demograficzne, jak również konieczność podejmowania i/lub modyfikowania działań w polityce społecznej nakierowanych na przyszłych emerytów. Dotychczasowe badania osób w wieku przedemerytalnym w Polsce wskazują na wiele niepokojących zjawisk: istnieje silna zależność pomiędzy pogorszeniem sytuacji finansowej a wyjściem z zatrudnienia, a także występuje wysoki odsetek osób narażonych na trudną sytuację materialną, jak i odsetek osób zbyt wcześnie wychodzących z rynku pracy¹; ponadto obserwowana jest niska świadomość ekonomiczna Polaków dotycząca zabezpieczenia emerytalnego, często zakorzeniona w poprzednim systemie emerytalnym oraz przekonanie, że sytuację materialną emerytów da się

¹ *Portret generacji 50+ w Polsce i w Europie Wyniki badania zdrowia, starzenia się i przechodzenia na emeryturę w Europie (SHARE)*, A. Chłoń-Domińczak (red.), IBE, Warszawa 2014.

poprawić decyzjami politycznymi, a nie własną aktywnością zawodową i chęcią do dodatkowego oszczędzania².

Wybór tematu dysertacji doktorskiej i wyniki badań empirycznych, oparte o wywiady autobiograficzne i wspomnienia, poszerzają pole ustaleń badawczych i stanowią oryginalny wkład pracy w rozwój wiedzy dotyczącej procesu wycofywania się z rynku pracy i adaptacji do nowych ról na emeryturze. Analizy mają też wartość historyczną z uwagi na uchwycenie doświadczeń osób żyjących w dwóch systemach ustrojowych - gospodarki centralnie planowanej i gospodarki rynkowej. To unikalne doświadczenie, uchwycone w odpowiednim czasie, w momencie pierwszych lat życia na emeryturze narratorów i ich stosunkowo wczesnej autorefleksji związanej z procesem przejścia od aktywności do bierności zawodowej.

Ocena struktury rozprawy doktorskiej i metodologii

Rozprawa doktorska mgr Doroty Kowalskiej - Papke ma klasyczną strukturę i proporcje, typowe dla prac empirycznych z socjologii. Składa się z sześciu rozdziałów, w tym dwóch teoretycznych (s. 12-94) oraz czterech obejmujących metodologię i analizę wyników badań własnych (s. 95-307). Ponadto w strukturze pracy znajduje się Wprowadzenie i Zakończenie, oraz obszerna bibliografia (318-330), spis tabel oraz streszczenia w języku polskim i angielskim. Od strony formalnej (rozkład treści na stronie, dobór czcionki, przejrzystość tabel) praca nie budzi większych zastrzeżeń. Doktorantka dołączyła do pracy listę błędów językowych zauważonych po wydrukowaniu pracy. Korekty wymagałyby także spis treści, uzupełnienia o podrozdziały, w szczególności w rozdziale II. Praca ma solidne i dobrze uzasadnione podstawy teoretyczno-metodologiczne. Doktorantka w celu uzyskania odpowiedzi na postawione pytania wybrała perspektywę interakcjonizmu symbolicznego i metodologiczno-teoretyczne podejście Fritza Schützego. Przyjęte założenia są konsekwentnie stosowane w procesie konceptualizacji badań, konstrukcji narzędzi badawczych, wyborze próby i realizacji badań, a także w analizach wyników. Pewne braki lub niejasności dotyczące treści pracy i metodologii zawarłam w ocenie zawartości poszczególnych rozdziałów.

² J. Czapiński, M. Góra, *Świadomość „emerytalna” Polaków. Raport z badania ilościowego*, Warszawa 2016.

Szczegółowa ocena zawartości merytorycznej pracy

Tytuł rozdziału I. pt. „Kształtowanie sytuacji życiowej emerytów: od systemów emerytalnych i polityk zbiorowych poprzez zmienne strukturalne do strategii indywidualnych” zapowiada omówienie szerokiego spektrum zagadnień wprowadzających w problematykę budowania systemów emerytalnych w kontekście funkcjonujących polityk społecznych i strategii indywidualnych. Rozdział pozostawia jednak duży niedosyt. Brakuje przede wszystkim szerszej analizy funkcjonowania systemów emerytalnych w Europie w kontekście różnych modeli *welfare states* i odpowiadających im orientacji ideologicznych, oraz umieszczenia na tym tle ewolucji systemu emerytalnego w Polsce (por. m.in. G. Esping-Andersen, R. Titmuss, M. Książkowski, M. Rymsza).

W podrozdziale 1.1. pt. „Systemy emerytalne i polityki społeczne dotyczące aktywizacji emerytów w Polsce (kontekst instytucjonalny i formalno-prawny)” bardzo skrótowo jest omówiona ewolucja systemu emerytalnego w Polsce bez odniesień do kluczowych prac teoretycznych z tego obszaru (modelu polityki społecznej w krajach tzw. realnego socjalizmu, określanego jako „państwowo-kolektywistyczny” lub „biurokratyczno-kolektywistyczny”, a także współczesnych modeli państw dobrobytu, w tym specyfiki państw Europy Centralnej i Wschodniej). Brakuje też pokazania ewolucji i charakterystyki współcześnie funkcjonujących systemów emerytalnych (powszechnych i prywatnych) i ich funkcji z perspektywy państwa i jednostek. Ma to wpływ na niewykorzystane w pełni możliwości interpretacyjne Doktorantki, w kontekście zapowiedzianych w tytule uwarunkowań kształtowania sytuacji życiowej emerytów. Skupianie się w podrozdziale 1.2 pt. „Polskie polityki społeczne” głównie na wybranych programach rządowych wobec osób starszych oraz strategiach, programach na szczeblu regionalnym i lokalnym aktywizujących seniorów, to bardzo wąskie ujęcie rozumienia polityki społecznej państwa, nie pozwalające na wyczerpującą ocenę funkcjonującego w Polsce modelu zabezpieczenia społecznego i działającego w jego ramach systemu emerytalnego. W moim przekonaniu ta część pracy wymagałaby jeszcze przemyślenia oraz wprowadzenia także innych podstawowych terminów i definicji, jak: zabezpieczenie społeczne, ryzyko starości, bezpieczeństwo socjalne, ubezpieczenia społeczne, a także samego terminu starości z perspektywy polityki społecznej.

Znacznie bardziej wyczerpująco opracowane są kolejne podrozdziały: 2. „Emerytura w kontekście przyspieszenia”, 3. „Wymiary zróżnicowania sytuacji życiowej emerytów”, 4. „Fazy procesu stawania się emerytem”. Doktorantka odwołuje się do literatury przedmiotu i aktualnych statystyk ilustrujących zmiany położenia współczesnych emerytów. Przedstawia

także wyniki badań na temat stylów życia na emeryturze i faz procesu stawania się emerytem, co bezpośrednio nawiązuje do problematyki badań empirycznych będących tematem dysertacji.

Rozdział II pt. „Kształtowanie życia emeryta w procesach interakcji jednostki ze światem zewnętrznym” to obszerny rozdział (s. 35-94) stanowiący uzasadnienie teoretyczne i metodologiczne podejścia badawczego przyjętego w rozprawie. Tematem pracy jak podkreśla Autorka jest rekonstrukcja procesu stawania się emerytem - zakończenia pracy zawodowej w wieku emerytalnym i stawania się niepracującym członkiem społeczeństwa pobierającym emeryturę. Opisanie refleksyjnej relacji jednostki w procesie przemian drogi zawodowej, jej subiektywnych doświadczeń i kontekstów. Tak sformułowany problem badawczy uzasadnia wybór podejścia teoretyczno-metodologicznego przyjętego w pracy: perspektywy symbolicznego interakcjonizmu i podejścia biograficznego. Warto podkreślić, że Doktorantka przyjmując biograficzne struktury procesowe Fritza Schützego jako teoretyczne ramy badania przechodzenia na emeryturę (na które składają się: biograficzne plany działania, instytucjonalne wzorce oczekiwań, trajektorie i metamorfozy), odwołuje się nie tylko do badań realizowanych w ramach symbolicznego interakcjonizmu, ale także do perspektyw strukturalno-funkcjonalnej i konfliktu społecznego. Wykorzystuje te teorie i ustalenia badawcze w przedstawionym w rozdziale opisie, ale także w komentarzach i wyjaśnieniach decyzji narratorów w kolejnych rozdziałach w analizach wywiadów biograficznych i wspomnień. Są to m.in. teorie wyjaśniające mechanizmy wyznaczania miejsca starszych osób w społeczeństwie: teoria wycofywania (*disengagement theory*), teoria aktywności (*activity theory*), teoria integracji wieku (*age integration*), teoria ciągłości (*continuity theory*), a także koncepcja pull-push oraz model wymagań-kontroli-wsparcia Karaska (*job demand-control-support*). Można ten zbiór teorii uzupełnić także o inne przykłady, np. w psychologii proces przejścia i dobrostanu na emeryturze opisuje zaproponowany przez Wang i innych³ model tzw. psychologicznego komfortu życia na emeryturze, pokazujący jak różne cechy indywidualne, czynniki zawodowe i organizacyjne, czynniki rodzinne i kontekst społeczno-ekonomiczny są powiązane z procesem emerytalnym.

Włączenie różnych perspektyw teoretycznych do analizy doświadczeń jednostek i ich motywacji w procesie przejścia na emeryturę wzbogaca ogląd różnorodności spojrzeń, kształtowania się rzeczywistości w procesie nadawania i modyfikowania znaczeń w

³ M. Wang, K. Henkens, H. van Solinge, (2011). Retirement adjustment: A review of theoretical and empirical advancements. *American Psychologist*, 66(3), 204–213; M. Wang, J. Shi., (2014). Psychological research on retirement, *Annual Review of Psychology*, 65, 209–233.

interakcjach społecznych, co uważam za dużą wartość pracy. Z uwagi na objętość analizowanego rozdziału sugeruję tylko rozbudowanie spisu treści o podrozdziały, co jest obecne w tekście, w spisie treści zostało pominięte.

Kolejny rozdział pracy III. pt. „Metodologia” zawiera szczegółowy opis i uzasadnienie wyborów metodologicznych i etapów procesu badawczego, mających wpływ na konceptualizację badań, realizację i analizę wyników empirycznych. Jest to dobrze napisany rozdział, w części dotyczącej umiejętności Doktorantki w posługiwaniu się metodą analityczną wywiadu narracyjnego Fritza Schützego. Wkładem autorskim jest opracowanie teoretyczno-metodologicznego modelu przebiegu zakończenia pracy zawodowej z wykorzystaniem struktur procesowych Schützego i sekwencyjnego podziału procesu przejścia sformułowanego przez Arnolda van Gennepa. Przedstawiony na s. 116 w Tabeli 1. *Logiczno-teoretyczny model procesu przejścia na emeryturę*, jest z założenia uproszczonym obrazem wspomnianego procesu, ale pokazuje schemat analityczny, według którego będzie analizowany materiał badawczy. Jak potwierdzają dalsze części pracy poszczególne warianty modelu były wykorzystywane w opisie i analizach pojedynczych przypadków (wywiadów).

Natomiast zdecydowanie brakuje w tym miejscu opisu próby badawczej, mimo zapowiedzi w tytule podrozdziału 1. „Cel, problem oraz próba badawcza”. Informacja, że będzie to niewiele osób i absolwenci uczelni, w tym w większości absolwenci politechniki, którą kończyła Autorka badań są zdecydowanie niewystarczające. Podobnie jak przyjęte założenie dotyczące wielkości próby docelowej „do ostatecznego wysycenia wszystkich możliwości”, bez szerszego komentarza jak to będzie i było operacjonalizowane w praktyce. Co więcej takich informacji nie ma też we wstępie do kolejnego rozdziału IV. „Profile biograficzne”, zbiorczej charakterystyki narratorów i opisu przebiegu badań.

Kolejny rozdział IV. pt. „Profile biograficzne” zawiera dwa typy materiałów analitycznych uzyskanych podczas: 7 wywiadów autobiograficznych (w tym 2 kobiet) realizowanych w oparciu o metodę Fritza Schützego oraz 6 wywiadów/wspomnień uzyskanych od innych narratorów (w tym 4 kobiet), poproszonych przez Doktorantkę o udzielenie wywiadów oraz napisanie wspomnień. Ich celem było zebranie/wyostrzenie dodatkowych argumentów pomocnych w zobrazowaniu procesu przejścia na emeryturę oraz opisu współdziałających mechanizmów społeczno- kulturowych. Przedstawiony w rozdziale materiał empiryczny zebrany w wywiadach autobiograficznych jest konsekwentnie opracowany w oparciu o przyjęty w pracy schemat analityczny (informacja o rozmówcy, okoliczności wywiadu, formalna analiza tekstu, strukturalna analiza tekstu: główne struktury procesowe,

analityczna abstrakcja, organizacja dominujących struktur procesowych w doświadczeniu biograficznym). Jest to interesujący poznawczo fragment doświadczeń biograficznych pokolenia, którego start edukacyjny i zawodowy przebiegał w gospodarce centralnie planowanej, a zakończył się w gospodarce rynkowej.

Rozdział jest dobrze zredagowany, przyjazny w odbiorze dla Czytelnika. Brakuje mi jednak szerszej refleksji Doktorantki na temat spraw ukrytych, przesłoniętych przez narratorów a dotyczących ich karier zawodowych (np. wpływu kontekstu ekonomicznego, społeczno-politycznego na ich osobiste wybory i decyzje, albo drażliwych spraw osobistych). Na ile prywatna znajomość z Autorką badań, realizującą wywiady mogła wpłynąć na uzyskane wyniki. Chodzi mi o zagadnienie autoprezentacji (np. podtrzymywanie pozytywnego obrazu siebie, dążenie do manipulowania wrażeniem, zachowania twarzy).

Rozdział V. pt. „Porównania kontrastowe” przedstawia dodatkową analizę materiału empirycznego. Doktorantka przeprowadziła porównania kontrastowe badanego procesu przejścia na emeryturę wykorzystując strategię maksymalnego kontrastu w trzech polach tematycznych wyznaczanych przez procesy i rytuały faz przejścia statusowego: pracy zawodowej, fazy zawieszenia i samej emerytury. Zebrany materiał wskazuje na różnorodność i wielowymiarowość doświadczeń percepcji narratorów w tych obszarach: w pracy zawodowej: od spełnienia i zadowolenia po doświadczanie stresu i zmęczenia, w fazie przedemerytalnej: od zaplanowanych, ustawowych działań po decyzje wywołane nieprzewidzianymi okolicznościami (transformacja-restrukturyzacja zatrudnienia, pandemia), w fazie emerytalnej: od doświadczenia spełnienia po poczucie bycia odsuniętym na społeczne peryferie. W części dotyczącej pola emeryta znajduje się wstępna refleksja na temat wyostrenia konturów emerytury w odniesieniu do zróżnicowania płciowego i jako efektu transformacji ustrojowej. Te czynniki kształtowały też percepcję narratorów w pozostałych polach: pracy zawodowej i w fazie zawieszenia. Z uwagi na unikalność doświadczeń zawodowych analizowanego pokolenia (aktywnego zawodowo w różnych kontekstach politycznych, ekonomicznych, społeczno-kulturowych) więcej miejsca w rozprawie poświęciłabym na te zagadnienia i uwarunkowania.

Rozdział VI pt. „Propozycja modelu logiczno-teoretycznego procesu przejścia na emeryturę” stanowi rezultat ustaleń badawczych Doktorantki, jest odpowiedzią na postawione cele badania. Przedstawia wyłonione na podstawie analizy wyników badań empirycznych modele obrazujące prawidłowości w doświadczaniu przejścia na emeryturę badanej kohorty wiekowej. Wyróżnione są trzy modele: *Łagodny*, *Trudny* oraz *Intersekcjonalny*. Autorka

wymienia czynniki, którym narratorzy nadali kluczowe znaczenie w procesie decydującym o różnicy w doświadczaniu przejścia na emeryturę oraz opisuje mechanizmy wspierające zachowania osób kończących pracę zawodową i różnicujących to doświadczenie. Najcenniejszym ustaleniem, co podkreślono w rozprawie jest, cytat: „wydobycie wspólnych cech narratorów i autorów wspomnień, którzy przeżywali przejście na emeryturę jako bolesny, nasycony frustracją proces oraz tych, którzy mówili o łagodnym procesie przejścia na emeryturę”, (s. 281).

Wspólne konteksty biograficzne osób doświadczających w procesie przejścia na emeryturę „quasi trajektorii” (pojęcie zaproponowane przez Doktorantkę dla określenia łagodniejszej formy cierpienia w procesie zakończenia pracy zawodowej i przejścia na emeryturę) to wysokie osiągnięcia związane z pracą zawodową (status, pozycja zawodowa, zaangażowanie i kompetencje, identyfikacja z pracą, źródło prestiżu, a także dominacja biograficznych planów działania i metamorfoz w stosunku do instytucjonalnych wzorców oczekiwań, dominacja pracy nad życiem zawodowym). Oznacza to, że cechy charakteryzujące okresy pracy zawodowej osób, których proces przejścia wyrażała „quasi trajektoria”, portretują również biografie zawodowe osób z modelu tzw. *Łagodnego* przejścia na emeryturę. Z kolei dystynktywne cechy przejścia na emeryturę w modelach *Łagodnym* i *Trudnym* wskazują na istotne różnice. W modelu *Łagodnym* czynnikiem decydującym o łatwym przejściu na emeryturę było dobre przygotowanie się do tej zmiany oraz emerytura była postrzegana jako wyczekiwana nagroda po wcześniejszym wypełnionym obowiązku zawodowym. Na trudne doświadczanie procesu przejścia na emeryturę składało się bolesne postrzeganie siebie po zakończeniu pracy zawodowej w stosunku do statusu pracownika (bolesna transformacja tożsamości) oraz wstydlive komunikowanie innym o zakończeniu pracy zawodowej.

Doktorantka opisując mechanizmy przejścia na emeryturę, odwołując się do swoich badań, zwraca uwagę na dominującą metaforę tego procesu przedstawianą jako *uwolnienie się od* niż na metaforę *zniewolenia*, która ma najczęściej charakter okresowy. Po drugie nawiązując do teorii kontynuacji wskazuje na rolę potencjałów biograficznych wpływających pozytywnie na procesy biegu życia jak: studia, udana kariera w pracy zawodowej i w życiu osobistym, planowanie swojego życia.

W „Zakończeniu” rozprawy podkreślono znaczenie wielości czynników wewnętrznych i zewnętrznych wobec jednostki mających wpływ na postrzeganie i doświadczanie procesu przejścia na emeryturę. Dla każdej osoby jest to ważny punkt zwrotny. Z punktu widzenia pozytywnych doświadczeń indywidualnych, na co wskazują wyniki referowanych badań,

ważną rolę odgrywa autoteliczne traktowanie pracy zawodowej, wzmocnione satysfakcją, prestiżem, władzą, kulturą organizacyjną i znaczenie nadawane życiu na emeryturze. Negatywnie wpływa presja społeczna i wizerunkowa przedstawiająca osoby na emeryturze jako mniej użyteczne społecznie. Wnioski z badań pozwalają Autorce na sformułowanie konkluzji dotyczących możliwości praktycznego zastosowania modelu, cytat: „mogą mieć wiele zastosowań w skali makro i mikro: od organizowania wymiaru ekonomicznego na poziomie państwa do spełniania codziennych potrzeb jednostki, od zmian systemu zdrowotnego i socjalnego, które byłyby lepiej dostosowane do problemów emerytów, do polepszania indywidualnego dobrostanu (*well-being*)”, (s. 313). Szkoda, że w pracy te kwestie nie zostały szerzej rozwinięte. Doświadczenia i wprowadzane rozwiązania w obszarze polityki senioralnej Unii Europejskiej i Polski mogłyby być dobrą ilustracją potwierdzającą lub polemiczną z wnioskami z pracy, jak np. optymalny wiek przejścia na emeryturę, łączenie pracy zawodowej z pobieraniem emerytury, zrównanie wieku emerytalnego kobiet i mężczyzn, dysproporcje w wysokości emerytur mężczyzn i kobiet. Innym zastosowaniem opracowanego modelu, mogłyby być zalecenia dla pracodawców, którzy odpowiadają za politykę zarządzania wiekiem w firmach i mogliby wprowadzać programy łagodnego przejścia na emeryturę dostosowane do możliwości i oczekiwań różnych kategorii pracowników.

W Zakończeniu wymienione zostały także ograniczenia dotyczące interpretacji wyników zrealizowanych badań empirycznych, są to m.in.: wielkość próby i homogeniczny dobór próby (inżynierowie, elita późnego PRL i okresu transformacji). Dodałabym także przewagę wśród narratorów – mężczyzn. Doktorantka dostrzega ten problem, przedstawiając perspektywy dalszych badań. Postuluje zwiększenie różnorodności próby o osoby o innym poziomie wykształcenia, wywodzące się z różnych warstw społecznych, mniejszych miejscowości, wykonujących różne zawody, w tym także większy udział kobiet. Warto podkreślić, iż z punktu widzenia skali zjawiska, analizowana w rozprawie grupa to stosunkowo wąska elita w branej pod uwagę kohorcie wiekowej. Po zmianie ustroju, w gospodarce rynkowej znacząca część tego pokolenia doświadczyła krótko lub długotrwałego bezrobocia, form pracy tymczasowej, dorywczej bez ciągłości opłacania składek emerytalnych, o czym świadczą aktualne dane ZUS o rosnącej licznie bardzo niskich emerytur (w szczególności kobiet), wśród osób przechodzących w ostatnich latach na emeryturę. Oznacza to, że wiele osób z tego pokolenia doświadczy trudnej sytuacji materialnej po zakończeniu pracy zawodowej.

Konkluzje

Recenzowana praca doktorska mgr Doroty Kowalskiej-Papke pt. „Rekonstrukcja doświadczenia zakończenia pracy zawodowej i przejścia na emeryturę. Analiza autobiograficznych wywiadów narracyjnych metodą Fritza Schützego”, napisana pod kierunkiem dr hab. Doroty Rancew-Sikory, prof. UG, stanowi samodzielne i nowatorskie ujęcie badanego zagadnienia. Jest zaawansowaną teoretycznie i empirycznie próbą oryginalnego rozwiązania problemu badawczego. Mimo ograniczeń wynikających ze specyfiki doboru próby oraz wskazanych w recenzji braków w opracowaniu zagadnień z obszaru polityki społecznej i funkcjonowania systemów emerytalnych, uzyskane wyniki badań empirycznych stanowią wkład w wiedzę socjologiczną nt. doświadczeń jednostkowych związanych z przejściem na emeryturę oraz uwarunkowań tego złożonego procesu osadzonego w sytuacji ekonomiczno-historycznej oraz w działaniach i decyzjach poszczególnych osób. Postawione w pracy cele można uznać za osiągnięte. Uważam, że rozprawa doktorska przygotowana przez mgr Dorotę Kowalską-Papke spełnia warunki stawiane rozprawom doktorskim (art. 187 ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce) i zasługuje na pozytywną ocenę. Wnioskuje o dopuszczenie mgr Doroty Kowalskiej-Papke do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Ga Grelno, Lubuska